

ПОГРОМ ЈЕВРЕЈА У СТАРОЈ ПАЗОВИ 1942. ГОДИНЕ – „ЦРНА МАЈСКА НОЋ“

ЈОВАН Г. ВУКОВИЋ

Нова Пазова 2022

ПОГРОМ ЈЕВРЕЈА У СТАРОЈ ПАЗОВИ 1942. ГОДИНЕ

ЦРНА МАЈСКА НОЋ

АКО ОВАЈ МАТЕРИЈАЛ ДОСПЕ ДО БИЛО КОГА КОЈИ ИМА НЕКЕ ВЕЗЕ СА ЈЕВРЕЈИМА ИЗ СТАРЕ ПАЗОВЕ, НАДАМ СЕ ДА ЋЕ ГА ПОДСТАЋИ ДА СЕ ДЕТАЉНИЈЕ ЗАИНТЕРЕСУЈЕ ЗА НЕСВАКИДАШЊУ СУДБИНУ НАВЕДЕНИХ И НЕНАВЕДЕНИХ ЛИЦА. У ТОМ СЛУЧАЈУ ТРУД ОВОГ ХРОНИЧАРА ЈЕ ДОСТОЈАН ПОШТОВАЊА. ДОВОЉНО ЗА СКРОМНЕ, ЗАР НЕ? ЈЕВРЕЈИ СТАРЕ ПАЗОВЕ КАО ЛОЈАЛНИ ГРАЂАНИ ОВОГ МЕСТА ЗАСЛУЖУЈУ ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВЕ, ЈЕР СУ БИЛИ ДЕО ИСТОРИЈЕ ОВОГ КОСМОПОЛИТСКОГ ГРАДА.

Зборник „Сремско крваво лето 1942“ (Душан Лазиф-Гојко: „Сремске новине“ 1982) документовано приказује податке о страдању Сремаца током 1942. године од доласка усташког сатника, доглавника подпуковника Виктора Томића у Срем крајем августа 1942. Књига не обухвата ратна усташка злодела учињена пре доласка Виктора Томића у Срем. Тако није забележен ни случај хапшења јеврејског житеља у Старој Пазови почетком маја 1942. Због чега су све стрељани људи у Срему види се из огласа усташког Преког покретног суда од „8. Коловоза 1942. Засједао у Старој Пазови изрекавши осуду стрељања 18 мештана из Старе Пазове и Нових Карловаца“.

„Проглашени су кривима, да су једни ступили у сеоске партизане, а други припадали групи за уништавање пољопривредних стројева и жита, те давали храну и живежне намирнице партизанима, као и да су знали за рад партизана, а нијесу то пријавили властима, чиме су починили злочин против обстанка државе и њеног уређења...Па су сви горе наведени осуђени на казну смрти стријељањем, која казна је извршена у законском року. Вуковар, 15. Коловоза 1942. Из Уреда Вишег редарственог повјереништва Велике жупе Вука“.

На другој страни покупљено је 50-ак старопазовачких Јевреја без оптужбе, суђења и доказног било каквог дела од стране окупаторско-квислиншке фолксдојчерске власти, и отерани да нестану и да се не зна где су окончали живот. У званичним постојећим документима Савеза јеврејских општина о њима нема забелешки.

Ово је повест о страдању Јевреја из Старе Пазове, на основу доступних докумената, од којих је у овом месту остало само гробље предака које годинама нема ко да одржава по верском обичају.

Срем географски посматран, од Земунa до Шида, по социјалистичкој карти, био је стециште Јевреја у шест места : Земун, Стара Пазова, Рума, Сремска Митровица, Шид и Ердевик. У овим местима постојале су синагоге у којима су обављали пасху око 1500 верника јеврејског порекла. За време Другог светског рата скоро сви Јевреји из Срема су завршили као жртве усташког и немачког терора. Судбина Јевреја из Старе Пазове посебно је трагична, јер су нестали за један дан, прецизније рећи ноћ Ђурђевдана 6. маја 1942. године, неоставивши иза себе назнаку свог краја.

Као што се зна, од свог проглашења 10. априла 1941. године, Независна држава Хрватска је током наредна два-три месеца донела много правних прописа са законском снагом, како би могла јавно да спроводи у дело све мере терора и насиља. Тако су донете законске одредбе и уредбе којима се обесправљују одређени народи, што је било ново у историји Југославије.

Одмах су на основу наредбе немачког војног заповедника Србије донети прописи половином априла 1941. којим се регулише посебан поступак према Србима, Јеврејима и Циганима. На другој страни усташка влада је такође донела прописе, заведено у „Хрватском дану“ од 1. маја 1941. Уредбу о томе да сви Јевреји морају бити обележени траком на рукаву леве руке са натписом „Јеврејин“ – „Јуде“! Уз то сви Јевреји су били регистровани одмах по доласку немачке власти на ове просторе.

Свему томе треба додати да су службеници јеврејског порекла одстрањени из јавних служби, поред тога нису могли посећивати позоришта, биоскопе, јавна купатила, спортске приредбе, чак и кафане. Усташкој власти ни то није било довољно, па су јеврејским породицама одузимали радио апарате, уз пљачкање покретне и непокретне имовине. Да би уништење Јевреје било потпуно, за њих, од 14 до 60 година старости, заведен је обавезан принудни рад.

Таквој тортури били су изложени и Срби, јер су их усташе прогласиле непријатељима Независне државе Хрватске, како бележи Жарко Атанацковић у свом делу „Срем у НОР и социјалистичкој револуцији“. Свему треба додати да је поглавник Анте Павелић обзнанио законску наредбу којом се на подручју НДХ забрањује коришћење ћирилица у јавном и приватном животу, што је сачувано у белешци већ помињаних „Народних новина“ број 11 од 23. априла 1941.

С обзиром да се Стара Пазова налазила у тзв. аустроугарском делу Југославије, НДХ је сматрала својом надлежношћу, па је све Србе службенике истерала из општинске службе. Таква хајка против Срба, Јевреја и Цигана обухватила је и неколико Срба трговаца, оставивши их без трговачких радњи.

Стара Пазова је као насеље формирана 1716. године, настала на потесу званом „Старо село“, тридесетак километара северно од Београда. До насељавања Словака 1770. Пазова је била чисто српско село. Када је 1792. године група немачких колониста дошла да чува аустријску границу од Турака до Пазове, њима су староседеоци помогли да се настане на подручју данашње Нове Пазове. Из захвалности за указану помоћ, Немци су своје ново насеље назвали Нова Пазова, па од тога времена већ постојећа Пазова добија данашњи назив – Стара Пазова.

Сремски статистички округ обухвата 107 насеља, док административна територија Срема има 122 насеља (придодати Сремски Карловци, општина Беочин са осам насеља, као и четири насеља новосадске општина и два насеља која припадају општини Бачка Паланка). Број становника Старе Пазове овако се кретао: 1869.-4.132. 1900.-6.674, 1921. – 7751, 1948. – 9.193, 1961. – 12.089, 2020.-19385. Данас је Стара Пазова једна од највећих општина у Срему са око 80.000 становника.

Према попису становништва („Стара Пазова 1770. – 1970., Обзор 1972.) Стара Пазова је 1880. Имала 157 становника католичке вере, 832 православне, 3614 евангелистичке и 26 Жидова. Десет година касније (1890) православаца је било 1.101, евангелста 4.535, католика 245 и жидова 45. Након погрома 1942. У Старој Пазови је 1951. регистровано само 4 становника јеврејске вере.

Међутим, пред 1941. годину у Старој Пазови је живело 54 Јевреја. Где су нестали остали становници Јевреји? О томе је оставио запис Јанко Шаго у „Хроници Старе Пазове“ (Мисао 1991). У запису под насловом „Прогон Јевреја“ на странама 222 и 223 забележено је:

„Домаћи фолксдојчери који су преузели локалну власт по упутима немачких војних власти, међу првима имали су задатак да региструју све Јевреје који живе у Старој Пазове. Уз општинског добошара и огласа сви Јевреји су у општини, пријавили своје боравиште. Регистроване су све породице и њихови чланови појединачно. Узети су од њих подаци о њиховој непокретној имовини, а посебно о радњама и другим пословним просторијама“, тако је започета припрема уништења јеврејске скупине у Старој Пазови, констатује Јанко Шаго.

Према књизи Павла Шосбергера „Синагоге у Војводини“ (споменица минулог времена, „Прометеј“, Нови сад, 1998), о старопазовачким Јеврејима је уз скицу некадашње синагоге, записано:

„Тачни датум насељавања Јевреја у Стару Пазову није познат, сматра се да их је било почетком 19. века. Пред сам Други светски рат биле су 54 особе. Била је то мала заједница, тек 28.3.1903. купили су зграду за синагогу од Отто Катарине у данашњој улици Ћирила и Методија број 2, величине поседа 9 ари и 41 метар квадратни, зграда и земља.

Била је то скромна зграда која је служила верницима све до маја 1942., када су сви Јевреји из Старе Пазове одведени у непознатом правцу и нису се вратили. У дворишту зграде био је „шактерај“ где се клала живина. Шактер је био истовремено и кантор.“

Старопазовачка синагога је била филијала „Израелитске богоштоване општине“ Јеврејске општине у Земуну. Старопазовачка јеврејска заједница имала је своју школу са два учитеља, са библиотеком и са спортским клубом „Хакоах“. Позната су имена кантора Вилима Атласа и последњег Херешковића. Зграда је 6.1.1949. продата Бабинка Јанку, који је касније порушио и на њеном месту саградио своју нову кућу.

Иначе јеврејска приватна основна школа у Старој Пазови је основана на иницијативу домаћих Јевреја, трговаца, који су је и финансирали. Радила је од 1924. године, а до тог времена деца Јевреја су ишла углавном у српску школу.

Ипак мишљења о томе када су Јевреји населили Стару Пазову нису усаглашена. Тако рецимо хроника Старе Пазове 1770. – 1970. на словачком језику бележи:

„Становништво у Старој Пазови: 1880. – католика 157, православаца 832, евангелиста 3.614, и жидова 26, Године 1890: католика 245, православаца 1.101, евангелиста 4.535, жидова 45. Година 1921.: православаца 1388, католика 322, евангелиста 5.892 и жидова 100. Године 1951. у Старој Пазови евидентирана су Словака 6.794, Срба 1.785, Хрвата 381 и само 4 жидова. Шта је било са 50-ак жидова из 1921. до 1942. нема објашњења.

Ко су били Јевреји у Старој Пазови, Ј. Шаго каже:

„Били су то пословни људи који су држали трговину и бавили се откупом пољопривредних производа и другим пословима. Пословност им је била врлина, пре свега у трговачким пословима. Иначе сами Јевреји у својој пословности и те како су водили рачуна о својим муштеријама“.

Даље Шаго наводи примере јеврејске пословности.

„Тако је Рела Бергер била позната као трговац текстилом, па је робу својим муштеријама продавала на почек, без жираната, само на реч. Уосталом, такви су били и други Јевреји трговци. То су били разлози због којих су они били цењени и то посебно од сиромашних домаћинстава којих је у Старој Пазови било највише“.

Шаго још одсликава Јевреје овако:

„Јевреји су као људи били врло покретљиви па су се брзо прилагођавали средини у којој су се нашли. Они који су имали куће у словачким улицама брзо су савладали и словачки језик па су и то користили у својим радњама“.

У друштвеном животу места нису се посебно истицали, углавном су гледали своја посла.

„У културном и политичком животу места нису били присутни. Једино су настојали да удовоље својим обавезама према држави и да не долазе у сукоб са законима. Укратко, били су ревносни грађани а децу су школовали у српским школама, међутим, треба констатовати да њихова деца нису била изолована нити бојкотована. Дружили су се са српском и словачком децом“.

Све то није их спасило невоља када је завладала НДХ, јер су присталице тог режима одмах показале своје право злочиначко лице.

„Домаћи културбунд и усташе били су доследни у примени „законске одредбе“ о посебном поступку према Србима, Јеврејима и Циганима. Први су под удар ове монструозне наредбе

дошли Јевреји. Слуге окупатора били су немилосрдни па су сви пазовачки Јевреји морали ставити на леви рукав жуту траку са натписом „Јуде“. У томе није само ствар ношења жуте траке већ у изгубљеним грађанским правима, јер су стављени ван закона, па су тако обележени као људи без икакве вредности. Са њима су поступали као и у другим срединама, а њихове радње су стављене одмах под државну усташку контролу. За сваку радњу је постављен повереник, а то су по правилу били домаћи Немци из Старе и Нове Пазове. Тако се и њихова имовина почела развлачити јер су је узимали повереници и носили кућама“.

Бринући се о покретној имовини, надајући да ће настало зло брзо проћи, Јевреји су покушали да своје вредне ствари сачувају, на шта указује старопазовачка хроника.

„Када су се нашли у безизлазној ситуацији и када су већ знали да ће их једног дана покупити и сместити у логор, Јевреји су размишљали шта ће са својим благом које су држали у својим кућама. Све су то дали на чување својим пријатељима у нади да ће се ипак једног дана вратити. Али нико се од њих није вратио“.

ТОВАРЕЊЕ У КАМИОНЕ

А онда је дошао дан скупљања јеврејског живља за недођију.

„Био је то стравичан и трагичан приказ када су купили Јевреје и одводили их у логор. Био је 6. мај 1942. године. Први вечерњи сати а пре полицијског часа, у Инђијској улици се играла једна група дечака. Занесене у игри одједном их је прекинуо звук мотора камиона који је управо стигао испред куће Реле Бергер. Из камиона је искочила група немачких војника и домаћих фолксдојчера, који су утрчали у кућу као ватрогасци када журе да угасе пожар. Брзо су извели укућане и стрпали их у камион без могућности да са собом понесу и оне најосновније ствари.

Пошто су овде обавили посао, прешли су на другу страну улице где је била кућа Гезе Милера. И овде се поновио исти поступак. Та акција фашистичке власти обухватила је све пазовачке Јевреје. Једини који је успео избећи хапшење био је Палика Фукс. Он је остао једини сведок од својих сународника који је избегао хапшење у овој монструозној акцији ликвидације Јевреја. Палика је имао довољно поузданих пријатеља у Пазови па му је то омогућило да се извесно време крије, да би успео доћи до везе и тако оде у партизане јула или августа 1942. године. Уз договор са Павлом Демаком Палика је дат на везу активистима који су га базирали. Радислав Боровац о томе каже:

„Богдан Мушицки Цимер је ступио у везу са Фуксом, коме је иначе био надимак Мошо, и довео га у кућу на везу Васе Боровца. Ту се крио извесно време на тавану и шупи. Када је Гига добио везу, Фукса је одвео у Нове Карловце – у партизане. Касније се чуло да је Фукс погинуо као борац у Фрушкој гори“.

У документарној књизи „Јевреји Југославије 1941. – 1945. жртве геноцида и учесници народноослободилачког рата“ (Др Јаша Романо, Београд 1980) забележен је краћи податак о Палики Фуксу (стр. 371):

„Фукс Павле-Моша, трговац из Старе Пазове. У НОБ је ступио 1941. Као борац у сремским партизанским јединицама. Погинуо 1942 код Нерадина (Ириг).“

С обзиром да је рација против Јевреја изведена 6.5.1942. године, очигледно је да је Павле Палика Фукс у НОБ могао да ступи тек 1942. Године а не 1941. Како је евидентирао др Јаша Романо.

Хапшење пазовачких Јевреја брзо се пронело улицама места, о чему Јанко Шаго пише:

„Хапшење пазовачких Јевреја једнако је озлоједило и Србе и Словаке. Пазовчанима су остали у лепој успомени појединци и неке породице, као што су били: Рела Бергер, породице Кон, Хајзлер, Полицер, Блау, Фројнд, Фукс, Милер...“

Иако на страни 223 „Хронике Старе Пазове“ Јанко Шаго наводи да је рација хапшења Јевреја започета 6. маја 1942. увече, у документационом додатку на страни 558. помиње ноћ 5-6 мај.

„Списак породица Јевреја жртава фашистичког терора из Старе Пазове, које су фашисти ноћу 5-6. маја 1942. године покупили и одвели у непознатом правцу и од којих нико није преживео.

1. Породица Реле Бергер са 3 члана
2. ---- Гезе Блауа са 4 члана
3. ----Еугена Фрајнда са 4 члана
4. ----Јована Фрајнда са 4 члана
5. ----Шимона Дајча са 2 члана
6. ----Гезе Голднера са 2 члана
7. ----Бенка Хајзлера са 4 члана
8. ----Давида Хајзлера са 5 чланова
9. ---Свештеника Херешковића са 2 члана
10. ---Хирш са 2 члана
11. ---Кеслер са 3 члана
12. ---Драгутина Кона са 3 члана
13. ---Кон удова са 1 чланом
14. ----Хајндриха Левија са 3 члана
15. ----Гезе Милера са 2 члана
16. ---Карла Пискера са 3 члана
17. ----Аса Пинуса са 3 члана
18. ---Павла Полицера са 2 члана
19. ---Павла Рота са 2 члана

Укупно 54 особе, дакле сви мештани јеврејске вере, изузев поменутог Палике Фукса који се благовремено склонио.

У старопазовачкој хроници још су евидентирани ови Јевреји.

Регистровано је 27 ратних заробљеника Југословенске војске из Старе Пазове, међу којима је под бројем 11. евидентиран Јаника Кон, трговац. Посебно су евидентирани као жртве фашистичког терора од 1941. до 1945. 19 Старопазовчана међу којима је под бројем 19. Адам Давида Шиљер убијен 1942- године. Међу прогнанима помиње се и породица свештеника Херешковића, да ли је реч о кантору Јулију Херешковићу који је службовао и у синагоги у Руми?

Од неколико десетина Јевреја у Старој Пазови после Другог светског рата остало је јеврејско гробље смештено на северној страни при дну градског гробља. Гробље је дуго времена било остављено зубу времена. Сачувани споменици су стојали без пажње, неке спомен плоче затравњене и накривљене јер није било наследника који би се о споменицима старали.

Онда у априлу 2005. године стижу у Стару Пазову представници Савеза јеврејских општина Србије из Београда да са представницима ЈКП „Чистоћа“ виде у ком се стању налази јеврејско гробље. У делегацији су били Мирослав Гринвалд пословни секретар, Федор Фишл председник Комисије за гробља и Александар Нећак члан Извршног одбора (ПН, 7. април 2005). Директор ЈКП „Чистоћа“ Милосав Вујачић упознао је госте са мерама које ово предузеће предузима на уређењу свих гробања уопште, а посебно јеврејског гробља.

„Ових дана радници ЈКП „Чистоћа“ срећују гробља а посебна пажња посвећује се јеврејском гробљу у Старој Пазови. Поправљена је ограда и бетонирана стаза у дужини од 120 метара, тако да ће јеврејски део гробља овде представљати посебну целину. У жељи да јеврејско гробље средимо по јеврејским обичајима, очекујемо од савеза јеврејских општина помоћ и подршку – регистровале су речи директора Вујачића „Пазовачке новине“ број 105 за април 2005.

На том сусрету Федор Фишл је приметио:

„Јеврејско гробље у Старој Пазови доста је добро, споменици се лепо виде, и очувани су, има старијих и млађих обележја. Ми ћемо доћи и све снимити и пописати, па пошто више овде нема сахрана, овај део гробља биће као споменик културе“.

Јевреји који су живели у Старој Пазови, и који су овде сахрањени, припадали су групи европских Јевреја (Ешкенази), што се види по спомен обележјима. На неким споменицима угравирани су палме и руке, што је знак да су сахрањени припадали угледним породицама и породицама рабина (Коенови). Када је основано јеврејско гробље у Старој Пазови тачно се не зна. Могуће уочи Првог светског рата, пошто има сачуваних споменика умрлих 1915. и 1918. године. Могуће је да су неки споменици старијег датума јер су записи избледели па нису читљиви, али стручњаци би то могли да лакше дешифрирају.

Познато је да је Земунска јеврејска општина водила евиденцију о старопазовачком јеврејском гробљу, па ваљда и о историји Јевреја у Старој Пазови. Према ондашњем сазнању Савез јеврејских општина у Србији има око 3.300 чланова, а 90 посто јеврејских гробаља налазе се у Војводини, записао је у поменутих новинама Ј.В.

Према фељтону „Сремци у Шпанији“ (објављен у „Сремским новинама“ 1987. – добио годишњу награду Друштва новинара Војводине), у 11 наставку под насловом „Тајна слова Р“ говори се о једном учеснику шпанске револуције 1936. – 1939.) од укупно 19 Сремаца, родом из Старе Пазове. Био је то Сигисмунд Штетлер (Стедлер, Стадлер). Спремајући фељтон новинар је користио више извора, па и податке документације Архива ЦК СКЈ, где је о овом Шпанцу забележено:

„Штедлер Сигисмунд (Анте Бркић), рођен 26.6.1914. Стара Пазова, у Шпанију дошао из Југославије 21.1.1938. погинуо 1942. Члан Комунистичке партије Шпаније“. У едицији „Шпанија“ постоји одредница за Анта Бркића: „Бркић Анте, евидентиран као борац у Шпанији“, и ништа више.

Што се тиче његовог исправног имена и презимена, да ли је Штетлер или Штадлер Сигисмунд (у његовом анкетном листићу пише СТАДЛЕР) истовремено и Анте Бркић (сигурно конспиративно име). Иначе, анкетни листић попуњен је руком и мастилом и пише „СТАДЛЕР СИГИСМУНД (Анте Бркић).“

Међутим, у Старој Пазови нико није знао 1987. године, нити је ко кад чуо за Штетлера Сигисмунда. Такође га новинар није пронашао ни у књигама рођених ни у Старој ни у Новој Пазови. На основу података које је дао у анкетном листу, види се да је Сигисмунд Штетлер (Штадлер) из Старе Пазове, свог родног места, брзо отишао „трбухом за крухом“. Наводно је радио од 1930. године у Славонском Броду, где је био и партијски секретар од јануара 1935. до децембра 1936. године. Затим је радио у Загребу. Био је члан УРС у Загребу. Из Загреба је стигао у Шпанију. Био је борац 129. Интернационалне бригаде. На основу извештаја који је 20.4.1938. године из Ејулве послат главном штабу 129. Интернационалне бригаде види се да је Сигисмунд био секретар Прве чете батаљона „Ђаковић“. Наиме, Штетлер у овом извештају даје податке о капетану Лагоу (Перла).

Сећају га се и неки шпански борци, као на пример Драгутин Ђурђев Гута.

„Ја га знам из батаљона „Ђуро Ђаковић“. Био је тешко рањен. Политички је био јако изграђен. Не знам шта је по професији био. Били смо једно време заједно. Знам да је родом из Пазове, али не знам које“.

Новинару је остала и ова забелешка Јоце Јозефа Маргенштерна: „Ја сам лично познавао Штетлера и целу његову фамилију. Он је радио на железничкој станици у Старој Пазови (вероватно се мисли на оца шпанског борца). Колико знам и сећам се он је имао жену и двоје деце (сина и кћерку ?) Исто тако мислим али не знам сто посто да је 1941. погинуо на сајмишту код Земуна“.

Међутим, тачније и обимније податке о Сигисмунду Штетлеру налазимо у књизи Марка Перића „Јевреји из Југославије – шпански борци“ (зборник објављен у Београду 1975).

„33. Штетлер Сигисмунд, Стадлер, рођен 26. јуна 1914. у Старој Пазови. Отац Марко, службеник, мати Ерна, старији брат Звонко. Породица се преселила из Старе Пазове у Славонски Брод, где су Сигисмунд и његов брат завршили средњу школу и били активни у омладинском напредном покрету. Касније су прешли у Загреб.

Сигисмунд познат међу пријатељима и друговима као Боби, био је радник и новинар. Радио је у фабрици папира, колонијалној трговини и као дописник листова „Хрватски лист“ и „Политика“. Био је активан у радничком покрету, функционер у синдикату намештеника (УРСС) и члан радничког планинарског друштва „Пријатељ природе“. Учествовао је у штрајку у фабрици папира и у више демонстрација. Хапшен је био пет пута (1930, 1932 и 1935 по једном а 1934. два пута). Због илегалног рада осуђен је 21. децембра 1935. у Осијеку на шест месеци затвора.

Секретар реонског комитета СКОЈ-а био је 1934. године, а 1935. и 1936. Реонског комитета Комунистичке партије у Загребу. Партијски псеудоним му је био Анте Бркић. Писао је за „Хрватски лист“ и „Политику“, и у „Савременим погледима“ и „Хроници“. Говорио је, осим српскохрватског, немачки и нешто руски, француски и шпански. У Шпанију је кренуо из Загреба 2. јануара 1938. са кривотвореним пасошем, а тамо је стигао 21. јануара исте године. Био је у 129. Интернационалној бригади. Убрзо је постао десетар, затим политички делегат вода, а марта 1938. године секретар партијског комитета чете. У борбама на Арагону био је рањен и лечен у болници у месту Моја. После шпанског рата вратио се у Загреб, где је наставио врло активну револуционарну активност. У јесен 1939. године кооптиран је у комитет за помоћ шпанским добровољцима, тзв. „Шпански комитет“. После окупације усташка полиција га је ухватила и убила“, забележио је Марко Периф.

НАПОМЕНА: Не слажу се подаци о томе како је окончао живот Сигисмунд Штетлер. Но, дали смо обе варијанте, што ће надамо се допринети да неки нови истраживач буде заинтересован да утврди тачне податке. Јер је то потребно и због нешто друкчијих података које је о њему забележено у књизи „Јевреји Југославије 1941. – 1945. жртве геноцида и учесници народноослободилачког рата“.

„Штетлер Сигисмунд, студент из Загреба, рођен 1914. у Старој Пазови. Учесник у револуционарном покрету и пред рат примљен у чланство КПЈ. Јануара 1938. отишао у Шпанију, где се укључио у редове шпанске републиканске армије. По овлашћењу интернационалних бригада из Шпаније је 1939. доспео је у логор у Француској, одакле је побегао и вратио се у Југославију. У НОВ је ступио 1941. а 1942. погинуо“.

Припремајући документацију за фељтон „Сремци у Шпанији“, аутор је разговарао у Старој Пазови 16. 11 1989. са Вером Поп-Митић, уз чије име стоји Пирошка Полицер, вероватно Јеврејка по рођењу, али тада на то новинар није обратио пажњу.

„Ја сам била дете када су Штетлерови живели у Старој Пазови. Отац је био трговац мануфактуре. Имали су двоје деце. Једно је било мало па сам га ја возила у колицима. Када

сам ја у јесен 1925. отишла у гимназију у Суботицу они више нису били у Старој Пазови. Не знам куда су се одселили. Вероватно раније. Овде је било мало Јевреја. Сви који су овде рођени уписани су у књиге рођених у Земуну. То је онда водила црквена општина и сада су те књиге у општини Земун (архиву или музеју). Ако је Сигисмунд ишао у школу у Старој Пазови онда је ишао у српску школу, док су словачка деца ишла у специјалну словачку школу. Можда се подаци о њему могу наћи у црквеној општини у Загребу. Синагога је била у овој улици, мала богомоља, напред трошна кућа, коју је после купио један Словак од Савеза јеврејских општина, порушио је и на том месту направио велику кућу.

У Старој Пазови биле су 23 породице Јевреја. Ја сам рођена овде. Овде су били Јевреји који су се затекли из Бачке и Славоније уочи рата. Нова Пазова је била чисто швапско место, само су учитељ и апотекар били Срби, и мој ујак. Он се овде доселио са породицом 1932. или 1933. године. Они су били пољски Јевреји. Да ли су дошли из Пољске или неког другог места не знам, само их се сећам као одрасла девојка. Мој ујак звао се Исидор Клопфер трговац у Новој Пазови, био је тада једини трговац у Новој Пазови. Од пазовачких Јевреја сећам се Рахеле Белаш и њеног брата Хомеа. Колико знам Рахела је погинула у партизанима.“, забележио је поменути новинар исповест Вере поп-Митић алијас Пирошке Полицер.

Скупљајући податке о Јеврејима из Старе Пазове овај хроничар је наишао на неке занимљиве детаље из живота неких јеврејских личности о којима постоји одређена забелешка у већ објављеним књигама о Јеврејима. Користи ову прилику да своја сазнања и открића приложи овој теми како би се оставио додатни писани траг и о личностима који нису непосредно из Старе Пазове али припадају јеврејској историји.

Реч је о Луни Коен Лели, о којој је оставила белешку Јованка Петковић-Јелка у свом материјалу „Жене у Подунавском одреду“. О Луни Коен постоји белешка у зборнику „Јевреји Југославије 1941. – 1945“. Она је била студент музике у Београду, рођена 1919., до 1934. била је активна у јеврејској организацији „Хашомер Хацаир“. По доласку Немца у Београд пребегла је у августу 1941. у Тополу, где се одмах укључила у НОП, а затим се пребацила у Срем у састав партизанског одреда...У одреду је била борац, заменик командира батаљона, а затим је упућена на терен као позадински политички радник и изабрана за члана Окружног одбора АФЖ за Источни Срем. Носилац је Партизанске споменице 1941. О њеном учешћу у Срему Јованка Петковић Јелка забележила је њене речи:

„Прва акција у којој сам учествовала била је акција у Буковцу – на домобране. Акција је била веома успешна. Један број другова је дошао до оружја, и ја сам била међу њима. Добила сам пушку „малихер“ са малим бројем метака.У рудник Парагово смо ишли по експлозив. Учествовала сам у акцији у Инђији али нисмо нашли закопано оружје. Ишли смо у Крчедин на разоружавање Шваба по кућама. Палили смо жито по атарима Чортановаца, Крчедина. Палили смо жита у стоговима. Сваке ноћи смо ишли у акцију. Жито би палили на једном крају, сутра на другом. Јако много жита смо попалили.

Када смо ишли на Крчедин, око 100 Шваба је кренуло на нас али смо се ми извукли. Раздвојимо се па моја група од 6 – 7 бораца се склони у једну увалу у шуми, где смо три дана били без хране. Један друг је хтео да оде, запретили смо му да ћемо га убити. После три дана смо се извукли и повезали са друговима“, део је изјаве Луне Коен дате Јованки Петковић својевремено. У једној шуми смо пробали гађање са једним метком, јер дотле нисмо имали оружје у рукама, додаје Луна.

ИЗВОРИ, ЛИТЕРАТУРА

1. Жарко Атанацковић: СРЕМ У НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ, Београд 1968.
2. „СТАРА ПАЗОВА 1770. – 1970. (Обзор 1972)
3. Јанко Шаго: Хроника Старе Пазове, Мисао 1991.
4. Павле Шосбергер: Синагоге у Војводини“, Прометеј 1998.
5. Др Јаша Романо: Јевреји у Југославији 1941. – 1945. жртве геноцида и учесници народноослободилачког рата, Београд 1980.
6. Пазовачке новине, број 105, април 2005.
7. Сремске новине: Сремци у Шпанији, 1987.
8. Архив ЦК СКЈ, Београд
9. Марко Перић: Јевреји из Југославије – шпнски борци, Београд 1975.
10. Душан Лазић Гојко; Сремско крваво лето 1942., Сремске новине, 1982.

ФОТОСИ, ЛЕГЕНДА

1. Емил Грунвалд 1896-1918
2. Избледела плоча
3. Шарлота Хеисер 1915.
4. Представници Савеза јеврејских општина, на гробљу у Старој Пазови
5. Сидонија Кон
6. Самуел Хеислер
7. Јеврејско гробље у Старој Пазова-панорама
8. Охана Бергер
9. Халеф Хилшер 1883.
10. Армин Полицер
11. СНИМИО: Аутор 2004, 2005. 2013, 2014

ПРИЛОГ

Људске судбине: ЈАНИК КОН ЖИВ "УМРО"

Година 1942. описана је у књизи историчара Душана Лазића Гојка као "Сремско крваво лето" (Сремске новине, 1982.). Те године, доласком усташког сатника Виктора Томића из Загреба у Срем, спроведен је погром Срба и Јевреја широм Срема. Јевреја је у Срему било у Шиду, Ердевику, Сремској Митровици, Руми, Инђији и Строј Пазови. Није било места у којима нису спроведене рације и депортовани у логоре многи становници, или по кратком поступку стрељани на гробљима или логорима. Међутим, Лазићева хроника не помиње рацију Јевреја из Старе Пазове која је обављена 6. маја 1942. године. Уочи Ђурђевдана домаћи културбунд и усташе покупили су у камионе све старопазовачке Јевреје, њих 54, од породице Реле бергер са 3 члана, преко породице Давида Хајзлера са 5 чланова, до породице Драгутина Кона са 3 члана, како је евидентирао Јанко Шаго писац "Хронике Старе Пазове" (Нови Сад, 1991.), констатујући " Али нико се није вратио".

Где су старопазовачки Јевреји отерани били у свим званичним документима са којима располаже јеврејска организација, нема забелешке. Пошто је Стара Пазова била јеврејски повезана за Јеврејску општину у Земуну, њихов пут у неизвесност усмерили су земунска усташка команда.

НЕСВАКИДАШЊИ СЛУЧАЈ

У трагању за даљом судбином Јевреја из Старе Пазове, случајност нам је била наклоњена да сазнамо да је ипак један Јеврејин из велике групе својих сународника преживео геноцид, немачки погром. Реч је о Јаники Кону.

На њега нам је пажњу скренула Мира Пухач (рођена 1950, Карановић) из Старе Пазове, чија је тетка Марија била удата за Јанику Кона. Госпођа Мира Пухач зна о свом течи Јаники оно што је чула од своје мајке Зоре. Ево њеног сећања.

"Јевреји из Старе Пазове отерани су у неки логор у Немачкој. У том логору чије име нисам запамтила, било је и Срба и Јевреја. Сви они су имали евиденционе плочице. Десило се да је умро један Србин у близини Јанике Кона. Док нису дошли по умрлога Јаника је заменио плочице, узео је Србинову, а ставио своју. Тако је званично умро Јаника Кон, а неидентификовани Србин је остао жив.

Кад је логор ослобођен Јаника је био у животу из старопазовачке групе Јевреја, успео је да се некако пребаци у своју родну Стару Пазову, без своје породице која је окончала живот у логору. Када је кући стигао 1945. било је изненађење за све. Покушао је да поврати вредне предмете које је његова породица склонила код својих комшија, како би их ови сачували верујући да ће се након хапшења безо вратити из логора својим кућама. Комшије су се изговарале да немају код себе породичне вредности Конових,

што је младог Јанику тешко погодило и разочарало. Као трговац успео је да се одржи, упознао се са Маријом мојом тетком и са њом склопио брак 1947. године“.

ОДЛАЗАК У ИЗРАЕЛ

Због општих тешкоћа у ондашњој држави, млади брачни пар није видео перспективу, па су одлучили да срећу потраже у ондашњој Палестини односно Израелу. Марија је била вредна и предузимљива. Из Израела су послали снимак на коме је на полеђини записано: "Нахарија 1951. За успомену од своје деце Јаника и Марица".

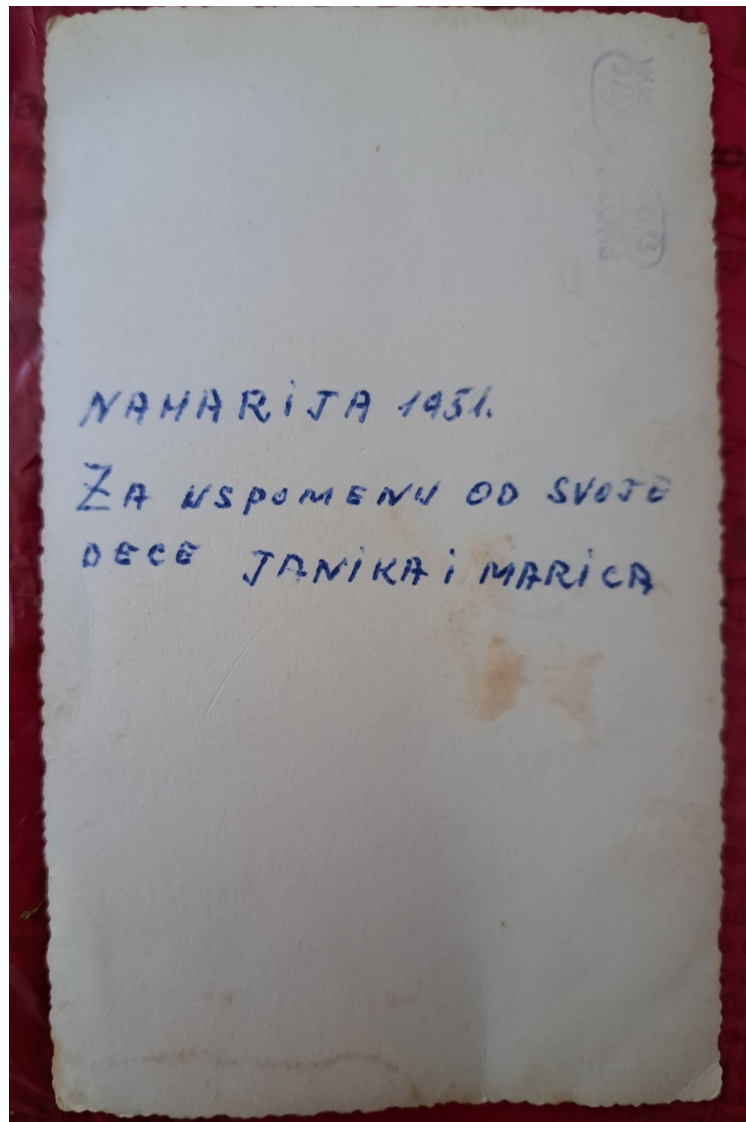

ФОТО: Марија и Јаника Кон из 1951.

После неког времена проведеног у Израелу двоје младих одлучили су да живот наставе у Америци. Прво је отишла Марија која је у Сент Луису радила и зарадила довољно новца да осигура Јаникин долазак у државу Мисури. Живели су без деце. Јаника је умро 1965, а Марија са 95 година. (рођена 1909.). Они су из Америке нашој породици слали пакете са робом и храном, што је било сумњиво нашим комшијама у Старој Пазови, па смо стално били под присмотром и на "црној листи" грађана. Мој тата Душан Карановић доселио се у Стару Пазову пред рат, а мама Зора је из породице Врленић, која је живела у месту крај реке Бојане у Црној Гори, одакле су се Врленићи, Кордићи, Радојчићи и још неки преселили трбухом за крухом у Словенију, где су код Чрномеља формирали насеље Бојанци које и данас постоји. Словенци их баш нису симпатисали па су се почетком Другог светског рата евакуисали у Стару Пазову..

Јаника, мој теча, био је трговац, помињане су сушаре и неке друге радње, али не знам тачно чиме је трговао и шта је све радио. Био је веома добар, предусретљив човек." То је казивање Мире Пухач. Вредно пажње и поштивања али недовољно да се у потпуности осветли судбина Јевреја из Старе Пазове.

Намећу се питања и очекују одговори:

1. Као преживели логораш Јаника Кон је можда у Израелу, у месту Нахарија, био у прилици да исприча за новине своју судбину и судбину својих земљака из Старе Пазове.
2. Можда је има у неком документу јеврејске заједнице ЈАД ВАШЕМ.
3. Као знатижељан новинар не могу да верујем да није било новинара у Израелу или САД којег није заинтригирала судбина логораша Јанике Кона из Старе Пазове.

Ко тражи тај и нађе, а упорност је одлика истинољубивости. Према непотпуним подацима у књизи "Јевреји Југославије 1941.-1945. Жртве геноцида и учесници НОР-а" др Јаше Романа, у Хрватској (Славонија, Срем) до рата је живело 25.000 Јевреја, а у геноциду је страдало 80 посто њих - 20.000. То нису сигурно потпуни подаци, али су такви на основу приближно расположивих докумената. Да нису тачни види се и по томе што нису у постојећим документима евидентирани Јевреји из Старе Пазове. Као ни, на пример, познати шаховски радник и учесник оснивања ФИДЕ адвокат Јаков М. Овадија, који је склањајући се из Београда са супругом и кћерком настарадао негде на граници Херцеговине и Далмације већ 1941.

צ. 1.

I

EMIL GRÜNWARD 1869-1918.

צ. 2.

ИЗБЛЕДЕНА ПЛОЧА

צ. 3.

САРЛОТА ХЕЙСЛЕР

Сл. 4.

II

ПРЕДСТАВНИКУ
САВЕЗА ЈЕВРЕЈ
СРБИЈЕ ОПШТИНА
НА ГРОБЉУ У
СТАРОЈ ПАЗОВУ

Сл. 5

Сл. 6

СИДОНИЈА КОХ

САМУЕЛ ХЕИСЛЕР

III

с.л. 7

ЈЕВРЕЈСКО ГРОБЉЕ У СТАРОЈ ПАЗОВУ

с.л. 8

ОХАНА БЕРГЕР

IV

с. 9.

ХАЛЕФ ХИЛШЕР 1883.

HP LaserJet 1320

с. 10.

АРМИН ПОЛИЦЕР

ФОТО: АУТОР

Из ЈКП "Чистоћа"

Сређивање јеврејског гробља

Представници "Чистоће" и Савеза јеврејских општина

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ

Ових дана радници ЈКП "Чистоћа" сређују гробље, а посебна пажња се посвећује јеврејском гробљу у Старој Пазови. Поправљена је ограда и бетонирана стаза у дужини од 120 метара, тако да ће јеврејски део гробља овде представљати посебну целину. Представници Савеза јеврејских општина **Мирослав Гринвалд**, пословни секретар, **Федор Фишл**, пре-

дседник комисије за гробља и **Александар Нећак**, члан Извршног одбора, посетили су (7. априла) дирекцију "Чистоће" и обишли јеврејско гробље.

Директор Чистоће **Милосав Вујачић** упознао је госте са мерама које ово предузеће предузима на уређивању свих гробаља, а посебно јеврејског гробља.

- У жељи да јеврејско гробље средимо по јеврејским обичајима, очекујемо од Савеза јеврејских општина помоћ и подршку

- напоменуо је **Милосав Вујачић**.

Јеврејско гробље у Старој Пазови доста је добро, споменици се лепо виде и очувани су, има старијих и млађих обележја. Ми ћемо доћи и све снимити и пописати, па пошто више овде нема сахрана, овај део гробља биће као споменик културе - рекао је између осталог господин **Федор Фишл**.

Јевреји, који су живели у Старој Пазови, и који су овде сахрањени, припадали су групи европских Јевреја (Ешкенази),

што се види по спомен обележјима. На неким споменицима угравиране су палме и руке, што је знак да су сахрањени припадали угледним породицама и породицама рабина (Коенови).

Земунска јеврејска општина води евиденцију о старопазовачком јеврејском гробљу, а ваљда и о историји Јевреја у Старој Пазови. Иначе, Савез јеврејских општина има око 3.300 чланова, док 90 посто јеврејских гробаља налази се у Војводини. **J. V.**

Део јеврејског гробља у Старој Пазови